

Janusz Siatkowski

Słowiańskie nazwy "warkocza" w świetle materiałów gwarowych i źródeł historycznych

Studia Germanica Gedanensia 17, 8-24

2008

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Janusz Siatkowski
Warszawa

Słowiańskie nazwy ‘warkocza’ w świetle materiałów gwarowych i źródeł historycznych

Podstawą opracowania są materiały gwarowe zebrane do *Ogólnosłowiańskiego atlasu językowego*. Mapa szczegółowa ‘warkocza’ wraz z pełnym materiałem zostanie przedstawiona w 9. tomie Atlasu, opracowanym przez zespół polski. Tu daję mapę syntetyzującą z izoglosami i napisami nazw występujących wewnątrz izoglos, uzupełnioną jednak znakami zamieszczonymi w poszczególnych punktach, które informują o wszelkiego typu odstępstwach naruszających wyznaczone podziały. Daje ona zupełnie dobrą orientację co do zasięgów terenowych omawianych nazw. Prezentowana mapa została opracowana przez dr D.K. Rembiszewską na podstawie sporządzonego przeze mnie brudnopisu mapy punktowej.

Dla celów porównawczych przytaczam też wszelkiego typu informacje z wcześniejszych opracowań i ze słowników różnego typu o geografii i historii omawianych wyrazów.

Liczba nazw dla ‘warkocza’ jest znaczna, w tym wiele jest utworzonych od tego samego rdzenia. Przeważają nazwy rodzime, ale jest tu także wiele nazw obcych. Pochodzenie wielu nazw jest trudne do ustalenia, zwłaszcza dotyczy to nazw rzadszych i zupełnie sporadycznych. Nieraz nawet nie można rozstrzygnąć, czy mamy do czynienia z wyrazem rodzimym, czy z zapożyczonym.

Kilka nazw tworzy wyraźne kompleksy przy pewnym przenikaniu się nazw na pograniczach, sporadycznie też pojawiają się one na terenach bardziej odległych. Te odległe enklawy tłumaczą się albo zachowaniem archaizmów na peryferiach, albo są rezultatem późniejszych migracji ludnościowych, m.in. też po II wojnie światowej. Na południu obok dosyć zwartych zasięgów takich derywatów od **plesti* ‘pleść’, jak **pletenica*, **pletenka* i **plitka* występują też inne derywaty współrdzenne o dosyć ograniczonych zasięgach, pojawiające się nieraz obocznie lub w przemieszaniu. We wschodniej Serbii wspomniane derywaty od **plesti* nie łączą się ściśle ze sobą, lecz są podzielone pasem

z nazwami sporadycznymi. W kompleksie z nazwą **copъ*, występującą w dialektach czeskich, łużyckich i na samym zachodzie Słowacji, pojawia się kilka nazw o bardziej ograniczonych zasięgach. Ich często oboczne występowanie w dialektach czeskich dokładniej pokazuje ČJA I 37. Stosunkowo wąskie zasięgi ma jeszcze wiele innych nazw 'warkocza'.

Zacznę od przedstawienia nazw rodzimych.

Największy zasięg ma nazwa **kosa* (utworzona od czasownika **česati* 'czesać'), występująca na całym obszarze dialektalnym wschodniej Słowiańszczyzny. W językach tych **kosa* 'warkocz' ma dawne poświadczenia: w rosyjskim od XV w. (SRJ XI–XVII, t. VII 356), białoruskim od początku XVI w. (HSBM XVI 46), ukraińskim od XVII w. (Tymč I 380).

We wschodniej Słowiańszczyźnie w znaczeniu 'warkocz' notowano też sporadycznie, i często obocznie, inne formy od rdzenia **kos-*, a mianowicie formę liczby mnogiej **kosy* (w p. 469, 653, 765, 799), następnie derywaty sufiksalne o znaczeniu deminutywnym, jak ukr. *k'iska* (**kos'ka*) w p. 486 (por. ukr. *кіска* – ESUM III 48 i ros. dial. *кóска* – SRNG XV 55), *kosyčky* (**kosič'ky*) w p. 492 (por. ukr. *косічка* 'warkoczyk' – SUM IV 305, ros. *косічка* 'ts.' – SSRLJ V 1499) oraz rosyjskie złożenie *koso'pl'otka* (**kosoplet'ka*) w p. 544, 589 (w SRNG XV 67 *косопл'ётка* m.in. w znaczeniu 'sztuczny warkocz'). W materiałach spoza OLA ze wschodniej Słowiańszczyzny częste potwierdzenia ma **kosica* 'warkocz, warkoczyk', por. dawne brus. *косуца* (HSBM XVI 47), ukr. *косіця* (Hrinč II 200, SUM IV 305, ESUM III 48), ros. *косіця* od XVI w. (SRJ XI–XVII, t. VII 359–360, u Dala – por. SRNG XV 52–54 oraz SSRLJ V 1498). Znana jest też gwarowa śl. *kosica* 'do vrkoča spletené vlasý' spod Bratysławy (SSN I 835) oraz *kosica* 'warkocz' na południu Słowiańszczyzny (por. niżej).

Zachodnia granica wschodniosłowiańskiej nazwy **kosa* 'warkocz' przebiega mniej więcej wzdłuż zachodnich granic państwowych Białorusi i Ukrainy, miejscami skręcając nieznacznie na teren Polski. Chodzi tu o polskie punkty 287, 298 i 326. Poza tym na zachód od tak wyznaczonej izoglosy notowano na terenie wschodniej Polski wyraz **kosa* obocznie z nazwą *warkocz* w punktach 266, 275, 307, 322 i 324. Może należy tu dodać zniekształconą (?) nazwę *koza* w p. 323.

Na samym zachodzie Ukrainy Zakarpackiej nie notowano nazwy **kosa*, lecz nazwy inne: w p. 465 *var'kuč*, a w p. 448 i 466 *zap'itka*. Dawniej jednak mogła być tu ona znana, jak świadczy odosobniony zapis *ko'sa* 'warkocz' w łemkowskim p. 233 na terenie Słowacji wschodniej.

Inaczej należy traktować występowanie nazwy **kosa* 'warkocz' w zachodniej Polsce (p. 238, 247, 257, 266 i 268) oraz koło Pasłęka (p. 252). Została ona tu przeniesiona przez polskich przesiedleńców ze Wschodu po II wojnie światowej. Zapisywano ją tu zresztą zazwyczaj obocznie z *warkocz*. Również SGPK II 8 dla *kosa* 'warkocz' ma poświadczenia jedynie ze wschodniego skrawka dzisiejszej Polski i dialektów kresowych. Nazwa *kosa* w znaczeniu 'warkocz', dziś przestarzała i poetycka, dawniej występowała w języku polskim dosyć często, zwłaszcza u pisarzy związanych z Kresami, por. w SP XVI, t. XI 1–2 (z Ł. Górnickiego, J. Kochanowskiego, S.F. Klonowica), L II 452–453

(z Zimorowica, Sz. Szymonowica) oraz SWil I 530 i SW II 486–487. SJPD III 1035 uznaje ją za książkową, poza tym notuje *koska* ‘warkoczyk’ z E. Orzeszkowej (SJPD III 1037).

Relikty archaicznej nazwy *kosa* ‘warkocz’ *Atlas ogólnosłowiański* notuje sporadycznie również z południowej Słowiańszczyzny. Niewielki zwarty kompleks tworzą punkty chorwackie we wschodniej Austrii oraz w zachodnich Węgrzech (146a, 147a, 148a; 153). Odosobniony zapis *kosa* ‘warkocz’ na wyspie Krk (p. 24) ma liczne wcześniejsze poświadczenia z tej części Chorwacji. Skok II 161 *kosa*, pl. *kose* w znaczeniu ‘warkocz’ podawał z pobliskiej wyspy Cres, a także z wysp położonych bardziej na południe: z Hvaru i Korčuli (tu z miejscowości Lumbarda). Słownik czakawski potwierdza *kose* pl. ‘warkocz’ z wyspy Hvar (ČDL I 450). RHSJ V 350–355 ma liczne poświadczenia dla nazwy *kosa* ‘warkocz’ (znaczenie 2c) z XVI–XIX wieku, najwcześniejsze u pisarzy dubrownickich, jak S. Bobaljević, I. Gundulić, Š. Menčetić, P. Kanavelić.

Kilka zapisów tej nazwy podaje *Atlas ogólnosłowiański* ze wschodniej Bułgarii. Jest to **kosa* w p. 143 (*ku'sa*) oraz formy liczby mnogiej *ku'sə* (**kosy*) w punktach 129, 136, 137. Jako gwarową nazwę *kocá* ‘warkocz’ potwierdza słownik języka bułgarskiego (RBE VIII 69–70).

Niewielki zwarty kompleks w *Ogólnosłowiańskim atlasie językowym* tworzy pierwotnie deminutywny derywat **kosica*, zapisany na wyspach Vis (*ko'sica* w p. Kromiža – 42) i Hvar (*ko'sica* w p. Vrbanj – 44) oraz w nadbrzeżnym Trogirze (*ko'sica* – 43). Derywat ten miał dawniej szerszy zasięg w tej części Chorwacji. Słownik czakawski podaje *kòsica* ‘warkocz’ z pobliskiej wyspy Brač (ČDL I 450), Skok II 161 z wyspy Cres z miejscowości Vodice koło Šibenika. Nazwę *kòsica* w znaczeniu ‘warkocz’, poświadczoną wieloma cytatami, notuje też RHSJ V 357. Należy tu również odosobniony w OLA zapis formy pluralnej *ko'sici* ‘warkocz’ w macedońskim p. 104 (końcówka *-i* zapewne przeniesiona z tematów na *-i* lub z deklinacji męskiej). Znajomość mac. *кочица* ‘warkocz’ potwierdza słownik języka macedońskiego (RMJ I 357). Wreszcie jako przestarzałą i dialektalną podaje *кочѝца* słownik języka bułgarskiego (RBE VIII 75–76, BER II 654 też określa ją jako dialektalną, ale nie podaje bliższej lokalizacji).

Odosobniona w OLA nazwa *ko'sak* (**kosakъ*) ‘warkocz’ spod Płowdiwu (p. 127) też ma potwierdzenie w RBE VIII 70–71: dial. *кочак*² ‘warkocz’.

W słownikach bułgarskich znajdujemy jeszcze kilka dalszych gwarowych derywatów związanych z wyrazem **kosa* o znaczeniach ‘warkocze’, ‘połączone razem małe warkoczyki’, ‘ozdoby kobiece podobne do warkoczy’ jak *косѝнка* (BER II 654), *косѝчник* (RBE VIII 76, RRODD 217), *косѝчник* (BER II 654), *косѝтник* (RBE VIII 71), *косѝтник* i *покосник* (w definicji słownikowej) – RBE VIII 71, 75.

Nazwa **kosa* ‘warkocz’ i utworzone od niej derywaty stanowią relikty podstawy pierwotnie ogólnosłowiańskiej, por. np. Vasmer ESRJ II 344, Sławski SE II 516–518, Skok II 161, ESSJ XI 131–133. Na znacznym obszarze Słowiańszczyzny południowej **kosa* utrzymała się w znaczeniu ‘włosy’. Lokalnie we wschodniej Bułgarii forma pl. *ku'sə* (**kosy*) oznacza zarówno ‘włosy’, jak

i 'warkocz'. W areale ciągnącym się z północy na południe przez południową Białoruś i środkową Ukrainę w znaczeniu 'włosy' używana jest forma liczby mnogiej *kosy. O różnicy znaczeń na tym terenie decyduje zatem forma liczby pojedynczej ('warkocz') lub mnogiej ('włosy'). Por. J. Siatkowski, Słowiańskie nazwy 'włosów'...

Do dawnego *kosa w znaczeniu 'warkocz' lub 'włosy' może nawiązują też występujące w OLA sporadyczne na południu Słowiańszczyzny derywaty *kocalb, *kocelb, *kocatjъ o znaczeniu 'warkocz'.

Nazwy ko'cel spod Wranja w południowej części wschodniej Serbii (p. 85), koceų spod Kratowa w płn.-wsch. Macedonii oraz ko'cal' spod Kjustendiłu w zach. Bułgarii (p. 121) znajdują potwierdzenie w materiałach spoza OLA. RHSJ V 139 oraz RSHJ X 345 podają serb. kocelj właśnie spod Wranja oraz z najbliższej okolicy – spod miejscowości Leskovac, Kruševac i z regionu Crna Gora na pograniczu z Macedonią. Znajomość formy *коцел* potwierdza słownik języka macedońskiego (RMJ I 359), poza tym podaje ją BER II 684 z pld.-zach. Bułgarii. Z kolei *коуѧл* występuje w rejonie miejscowości Kjustendił, Błagojewgrad i Samokow (BER l.c. i SNU XLIII 555). Ponadto BER l.c. notuje jeszcze formacje nieznane w materiałach OLA, jak *коцаля* spod Kjustendiłu oraz *коцалѧ* spod Sofii i Kjustendiłu oraz *коцалѧ* z pld.-zach. Bułgarii. Nazwy te nie mają ustalonej etymologii. Filipova-Bajrova 1969: 111 zakłada tu kontaminację dwóch nazw greckich: *κότσαλον* 'kaczan kukurydzy' i *κοτσίδα* 'warkocz', BER l.c. powołując się na S. Mladenowa, dopuszcza też możliwość rodzimych derywacji od podstawy *kosa z dialektalnym przejściem *s* → *c*: *kocelb, *kocalb itd. Przyjmując tę drugą interpretację można tu dodać jeszcze odosobniony w OLA zapis *кѡса* (*kocatjъ) 'warkocz' z Kosowa (p. 84), potwierdzony przez RSHJ X 345 spod Prisztiny i spod miejscowości Kragujevac (*коцаћ*), a z materiałów spoza OLA jeszcze *коцак* (*kocakъ) 'warkocz' m.in. spod Niszu w Serbii (RSHJ X 345) i spod Łomska w płn. Bułgarii (SNU XLI 459, BER VIII 108). Niezależnie od interpretacji etymologicznej ostatniej grupy wyrazów zestawienie zapisów w OLA z ich dawniejszymi poświadczeniami pokazuje, że mamy tu do czynienia z archaizmami dochowanymi w OLA już tylko szczątkowo.

Kilka nazw 'warkocza' w OLA jest motywowanych 'splataniami' włosów. Grupują się one w południowej Słowiańszczyźnie, natomiast na północy są zupełnie rzadkie. Znaczne zróżnicowanie słowotwórcze derywatów od *plesti 'pleść' dowodzi niezbyt wielkiej ich dawności. Należy przypuszczać, że na południu weszły one na miejsce dawniejszych nazw związanych z rdzeniem *kosa. Poszczególne derywaty od *plesti, zarówno te częstsze, jak i radsze, mają wyraźne zasięgi terytorialne.

Dosyć szeroki zasięg ma *pleténica, występująca na terenie Chorwacji, Bośni i Hercegowiny, Czarnogóry i w niewielkiej części Serbii. Poza zwartym arealem zanotowano ją w p. 168 na terenie Rumunii oraz w dwóch punktach w zachodniej Macedonii (92, 95), a ponadto w formie pluralnej *pleténici* w macedońskim p. 107 na terenie Grecji. W RHSJ X 56 *pleténica* w znaczeniu 'warkocz' jest bogato poświadczona od XVII wieku: w dawnych słownikach,

u pisarza dubrownickiego, w zbiorach pieśni chorwackich, bośniackich, czarnogórskich i (u Vuka) serbskich. Znacznie rzadziej znaczenie to jest reprezentowane w RSHKJ IV 468. Nazwę *плетеница* dla Macedonii potwierdza też RMJ II 182. Bułgarski słownik etymologiczny przytacza *плетеница* ‘warkocz’ tylko z Kiczewa w Macedonii, ale RSBKE II 509 poświadcza ją cytatem z Włajkowa. W słownikach znajdujemy też słwn. *pleténica* w znaczeniu ‘warkocz’. Plet II 59 powołuje się tylko na XIX-wieczne słowniki słoweńsko-niemieckie. SSKJ III 635 zaś określa je jako przestarzałe (lase ima spletene v debelo *pleténico*). Może należy tu widzieć okresowy neologizm słownikarski przejęty z języka chorwackiego.

Derywat **pleténka* (*ple'tenka*), pl. **pleténky* (*ple'tenk'i*) w materiałach OLA występuje w sposób zwarty w dialektach macedońskich. Z kompleksem tym łączą się dwa punkty (108, 109) w Macedonii Egejskiej z postacią **pletínka* (*ple'tinka*). Na terenie Bułgarii nazwa **pleténka* została zapisana tylko w jednym punkcie 134 (*ple'tonka*), dosyć odległym od kompleksu macedońskiego. Natomiast *Etymologiczny słownik bułgarski* dokumentuje liczne występowanie nazwy *плетенка* (nieraz *плетънка*, *плетянка*) ‘warkocz’ z całej zachodniej Bułgarii, a także z całego południa Bułgarii (BER V 345–346). Trudno powiedzieć, dlaczego w OLA w materiałach bułgarskich nie występuje częściej ta forma. Niezależnie, jako żywy typ słowotwórczy, **pleténka* została zanotowana w kilku punktach na północy Słowiańszczyzny, por. brus. *pl'ec'onka* (384, 390) oraz ros. *pl'd'lonk'a* i *pl'it'onka* (811).

Obszerny areal tworzy bułgarska **plitka*, utworzona od iteratywnej podstawy *plit-*. Występuje ona w całej niemal Bułgarii (por. też liczne lokalizacje w BER V 355) oraz w dwóch łączących się z tym kompleksem punktach Macedonii Egejskiej (850, 851). Ponadto zanotowano ją również w bułgarskim punkcie w Banacie (167). *Плитка* jest także bułgarską nazwą literacką ‘warkocza’ (RSBKE II 511, BTR⁴ 640). Nazwę *плитка* ‘warkocz’ jako dialektalną podaje też RMJ II 184, jednak w naszych materiałach z dialektów macedońskich w ogóle się nie pojawiła. Z kompleksem **plitka* bezpośrednio sąsiaduje genetycznie deminutywna formacja **pliténka*: na południu w trzech punktach Macedonii Egejskiej (110, 111, 113a), na północy w jednym punkcie w Dobrudży (131).

W zachodniej części północnej Bułgarii niewielki, ale zwarty, kompleks tworzy formacja **s'plitka* (*s'plitka* – 114, 115, 116, 120, 124), łączy się z nim odosobniony punkt na południe od Sofii (122). Nazwę tę notują także słowniki bułgarskie: *сплитка* (RSBKE III 272, BTR⁴ 914). Strukturalnie bliski jest odosobniony w OLA serbski *splet* w p. 70, mający zresztą potwierdzenie w słownikach Vuka i Ivekovicia (RHSJ XVI 33, por. też RSHKJ V 933). W tym znaczeniu *splèt* ma również *Słownik serbsko-chorwacko-polski* V. Frančicia.

Zanotowany w OLA zupełnie sporadycznie koło Widina w płn. Bułgarii (p. 114) *ple'nik* (**pleténikъ*) ma według BER V 336–337 dosyć szeroki zasięg w zach. Bułgarii: okolice Sofii, m. Pirdop, Kopriwstzica, Panagjuriszte, Pazardżik. Podobnie bułg. *ple'tuška* (**pletuška*), zapisana w OLA tylko w jednym punkcie koło Wracy (119), w BER V 344 ma lokalizacje w kilku miejscowościach koło

Wracy, a także dalej na wschód koło m. Tetewen, a ponadto na samym wschodzie Bułgarii koło m. Szumen.

Na północy wyraźny, choć stosunkowo niewielki, kompleks tworzy jedynie nazwa **pletень*, zanotowana głównie koło Wołody (600, 621, 623, 624, 646) oraz w jednym punkcie pod Kostromą (691). Jest to archaizm, który dawniej miał szerszy zasięg. Występował nie tylko pod Wołogdą, Kostromą i pobliskim Niżnim Nowgorodem, lecz także dalej na zachód koło Nowgorodu (Nowogrodu Wielkiego), na południe koło Riazania i na wschód aż poza siatkę OLA nad Wiatką, por. SRNG XXVII 122–125 (znaczenie 8.). Niewątpliwie niezależnie jako żywy derywat słowotwórczy powstał bułg. dial. *плетень* ‘kobięcy naturalny warkocz’, poświadczony w materiałach spoza OLA spod m. Smoljan w południowej Bułgarii (BER V 345–346).

Pozostałe derywaty związane z czasownikiem **plesti* oznaczające ‘warkocz’ są na północy Słowiańszczyzny zupełnie rzadkie, por. polski odosobniony *splotek* (**spletьkь*) w p. 320, ukr. też odosobniona *pletin’a* (**pletynja*) w p. 469, ukr. *zaplitka* (**zaplětka*) na Ukrainie Zakarpackiej (w p. 448 i 466) – z tych stron nazwę *zánlimka* potwierdza też Hrinč II 81, natomiast SUM I 264 dla dial. *zánlimka* podaje znaczenie ‘wstażka do warkocza’, wreszcie też odosobnione ros. *pl'e't'en'je* (**pletеньje*) w p. 646. Z materiałów spoza OLA można tu jeszcze dać *zápletek* ‘warkocz’ z Valaśka, podawany przez ČJA I 37.

Pod względem motywacyjnym bliska nazwom stanowiącym derywaty od **plesti* ‘pleść’ jest zanotowana w kilku rozproszonych punktach serbskich oraz w jednym czarnogórskim nazwa **vitica*: *vitica* – 53, 68, *vītica* – 73, *vitica* – 152. Została ona utworzona od czasownika **viti* ‘wić, zwijać’. Jak się zdaje, na terenie serbsko-chorwackim była ona szerzej znana. RHSJ XXI 41 podaje *vitica* w znaczeniu ‘warkocz’ już z XVI wieku z pism pisarza czakawskiego M. Marulicia, później głównie z utworów XIX-wiecznych pochodzących z różnych stron, m.in. z Czarnogóry i ze Sławonii. Materiały RSHJ II 671 i RSHKJ I 387–388 reprezentują głównie Serbie.

Wyraźny i ściśle ograniczony kompleks, wyznaczony na mapie za pomocą izoglosy, tworzy nazwa **kyta*. Notowano ją powszechnie w Słowenii (*ki:ta*, *ki:ta*, *kęjta*, *či:ta* itp.), w punktach słoweńskich na terenie Austrii i zachodnich Węgier (146, 147, 148, 149) oraz w zachodniej Chorwacji: na Istrii i wokół Zagrzebia (*kita*). Nazwę tę poświadczają też słowniki. Słwn. *kita* ‘warkocz’ znana jest od XVIII w., por. Plet I 399, i SSKJ II 321. Chorwacka *kita* jest wyrazem gwarowym, występującym tylko na zachodzie kraju. RHSJ V 13–15 przytacza ją ze słowników (Belostenec – XVII w. i Voltidžija) oraz zamieszcza cytaty z pieśni z Istrii oraz z D. Nemanicia i F. Hefele. W ogóle jest to nazwa ogólnosłowiańska o pierwotnym znaczeniu ‘grono, pęk, wiązka’, ‘coś chwiejącego się’, por. Sławski SE II 177–178, Snój 231, ESSJ XIII 279, Boryś 231–232. Znaczenie ‘warkocz’ wykształciło się na południowo-zachodniej peryferii Słowiańszczyzny. Natomiast zapisy *kita* (271) i *k'itka* (255) w Polsce w znaczeniu ‘warkocz’ należy uznać za przygodne.

Pozostałe nazwy rodzime tworzą na ogół niewielkie, jednak zazwyczaj dość zwarte kompleksy.

W Serbii na południe od Belgradu występuje nazwa *kika* (**kyka*), zapisana też w serbskim punkcie 151 na południu Węgier. Nazwa ta w różnych znaczeniach miała zasięg ogólnosłowiański, por. Skok II 79, Sławski SE II 134–136 s.v. *kiczka*, BER II 356–357. Znaczenie ‘warkocz’ na terenie serbsko-chorwackim ma charakter uroczysty (RHSJ IV 949, RSHJ IX 462, RSHKJ II 706). W OLA zanotowano ją także w znaczeniu ‘włosy’ w Sławonii, na północy Bośni i Hercegowiny oraz w dwóch punktach na terenie Rumunii, por. Siatkowski, Słowiańskie nazwy ‘włosów’ ... Z nazwą **kyka* ‘warkocz’ łączy się sporadycznie zapisana *kë:čka* z *e* kontynuującym *ɔ* (w p. 30), por. Skok II 79. *Kečka* w tym znaczeniu uważana jest za dialektalną, kajkowską (RHSJ IV 931, RSHJ IX 448, Skok l.c.). Występuje również w języku słoweńskim – *kêčka*, *kéčka* – głównie jednak w znaczeniu ‘czupryna, włosy’ (Plet I 394), może jednak też oznaczać ‘warkocz’ (SSKJ II 310).

Nazwa *lelik* występuje na Morawach. Jej zasięg dokładniej wyznacza ČJA I 37 (sporadycznie pojawia się też wariant *jelik*). Pochodzenie nazwy jest niejasne, zapewne stanowi derywat (**lelik*) od stczes. *leleti se* ‘falować, kołysać się’. Poświadczona jest w języku czeskim od początku XIX w. i określana jako morawska (Dobrovský – Jg II 290, Kott I 894, 922, VI 832, PS II 546, SSJČ I 1089). W słownikach można znaleźć również postać *lilik* ‘warkocz’ (GbSl II 254, Kott I 922, VI 865), jest to jednak chyba pomyłka, ponieważ lokalizacje biblijne oraz ekwiwalent łaciński *cinnus* wskazują, że chodzi tu raczej o znaczenie ‘lok, kędzior’.

Zasięg zanotowanej w OLA z trzech rozproszonych punktów czeskich nazwy *culik* (176, 180, 194) dokładniej wyznacza ČJA I 37, głównie na terenie środkowych Czech. Została ona utworzona najpewniej od czasownika *culit* ‘skrecać, splatać’ (MachES-2, 90). W słownikach czeskich poświadczona jest od początku XIX wieku w słownikach Dobrowskiego, por. Jg I 151–152, Kott I 150, PS I 279, SSJČ I 228.

Zanotowana w zachodniej Słowacji pod Trnavą (210) i Trenczinem (213) *kornica* ‘warkocz’ ma potwierdzenie z tych stron w SSN I 831 (okolice Trnawy, Hlohovca i Trenczina). Według informacji ustnej L. Králíka można ją łączyć z rdzeniem *(s)*ker-* ‘splatać’, ale możliwe jest również nawiązanie do rum. *cornița* ‘rozek’ (por. łac. *cornu* ‘róg’).

Kilka nazw ‘warkocza’ stanowi przerośnięte użycie wyrazów oznaczających pierwotnie ‘ogon’. Nie chodzi tu o uczesanie w tzw. *koński ogon* (por. mac. *коњска опашка* – RMJ II 64 i bułg. *кoнска oпашка* – RBE X 597–602), chociaż podstawą przerośni mogły być również tego typu uczesania. Nazwy te mają różne motywacje semantyczne. Nie są zbyt częste. Należą tu: pol. **ogonь* (*кь*): *uogon*, *ogun* (259) i *ogunek* (321), czes. **ocasъ* (*кь*): *ocasek* – 202, *ocosek* – 203 (*ocásek* ‘warkocz’ przytacza Kott VII 35, jednak bez lokalizacji, natomiast Atlas słowacki – ASJ IV 212, 316 i SSN II 508 dają *ocas* oraz *ocásek*, *ocások* ‘warkocz’ z pld.-zach. Słowacji), czes. *mrdus* (204) – **mъrdusъ* od *mrdati* ‘machać, merdać’ (MachES-2, 379 – ČJA I 37 ma ponadto kilka obocznych form słotwórczych o znaczeniu ‘warkocz’: *mrdús*, *mrcek*, *mřnás*, *myrdek*, ASJ l.c. i SSN II 202 z pld.-zach. Słowacji *mrdos*, *mrdas* i *mrdus*), ślc. i ros. **χvostъ*: *χvost*

– 211, 214 (potwierdza to SSN I 694 z Bytčy i Ilavy, a ASJ l.c. *χvost* i *χvostek* szerzej z pñ.-zach. Słowacji), *χvos* – 602 (potwierdza to Dal IV 546), mac. *paška* (105, 106, 111, 112, 113) z **opašbka*, którą łączy się z **paχati* ‘wiał’ (BER IV 897–898; serb. *opaška* ‘ogon’ we wschodniej Serbii koło Pirotu nad Niszawą przybrała znaczenie ‘warkocz’, ściślej ‘małe warkoczyki’ – RHSJ IX 28), łuz. *wopuś* (235, 236) i *wpeše* pl. (236) – **opuśb*, **opyśb*, związane z **puchb* ‘puch’ (SSA II 56, Schuster-Šewc IV 1658 – łuz. *wopuś*, *wopyś* ‘ogon’ mają dawne poświadczenia sięgające XVI wieku) oraz pol. *kuper* – **kuprb* (322) o pierwotnym znaczeniu ‘koniec kości ogonowej’, ‘nasada ogona’ (por. Sławski SE III 377).

Również w kilku pożyczkach, jak *kurjuk*, *švanc* znaczenie ‘warkocz’ wykształciło się z pierwotnego ‘ogon’ (por. niżej).

Kilka nazw rodzimych zanotowano w OLA w znaczeniu ‘warkocz’ zupełnie sporadycznie. Nie są to jednak nazwy zupełnie przypadkowe, potwierdzają je bowiem w tym znaczeniu lub w zbliżonych znaczeniach materiały spoza OLA.

W zapisanej na Ukrainie Zakarpackiej nazwie *čulka*, *čulky* – *čelbka* (p. 484) znaczenie ‘warkocz’ jest wtórne. Werchratski podawał ją w znaczeniu ‘zakładane na głowę zaręczonej dziewczyny kartonowe kółko, owinięte wstążkami oraz ze wstążkami zwisającymi z tyłu’. W podobnym znaczeniu szeroko w gwarach polskich (Wielkopolska, Małopolska pñ.-zach., Mazowsze i Podlasie) znane jest *czółko* ‘przybranie głowy kobiety w kształcie diademu, ozdobione wstążkami, kwiatami itp., nakładane przez panny na uroczyste okazje’ (SGPA V 163, por. też Moszyński KLS I 407–409). W gminie Zabłocie w pow. bielskim w tym znaczeniu zanotowano postać fonetycznie ukraińską *czilko* (Świeży 1958: 32).

Derywat **čelbka*, motywowany przez swoją podstawę **čelo* ‘czoło’, znany jest w gwarach wschodniosłowiańskich szerzej w znaczeniach bardziej zbliżonych do ‘warkocza’, por. ukr. *čivka* ‘grzywka, pasmo włosów zwisające nad czołem’ (Hrinč IV 465, SUM XI 339), ros. *čelka* ‘część grzywki konia między uszami’ (Dal IV 587–588).

Użyty w znaczeniu ‘warkocz’ serb. *veṅac* – **vėṅbcb* (87) też jest wtórny. Zazwyczaj oznacza ‘warkocz ułożony w kształcie wieńca na głowie kobiety’, por. *vijenac* w RHSJ XX 866 (przykłady pod punktem ee), w RSHJ II 507–510 (znaczenie 11.), RSHKJ I 351 (znaczenie 5.).

Efemeryczna *kuk’sa* ‘warkocz’ spod Brianska (p. 811) ma potwierdzenia w materiałach spoza OLA jednakże w innych znaczeniach: ‘włosy upięte w kok’, ‘warkocz ułożony w kok’, por. ros. dial. *кўкca* w tym znaczeniu właśnie spod Brianska oraz spod Smoleńska (SRNG XVI 44), brus. *кўкca* ‘ts.’ (ESBM V 151, TSBM II 751), ukr. *кўкca* ‘ts.’ (ESUM III 130), pol. dial. *kucyk*, *kucek*. Łączy się zapewne z wyrazem **kuča* ‘kupa’, ‘pukiel włosów’ (Sławski SE III 301, s.v. *kuc* 2), skontaminowanym z **kosa* (ESUM l.c.). Według ESBM l.c. jest natomiast rezultatem kontaminacji wyrazu *kukla* ‘pęczek wyczesanego lnu’ i *kuksa* ‘kikut’.

Zapisy nazw od rdzenia **vols-* właściwie należy traktować jako brak odpowiedzi na zadane pytanie: mac. *vloska* – **volsbka*? (p. 99), pol. *włos* – **volsjb* (325), ukr. *wolos* – **volsb*, pl. *wolo’sa*, *wolo’syny* – **volsiny* (493), ukr. *wolos*,

wołos'a – **volsbja* (508), ros. *volos* (627, 634). Dziwne, że notowano je zazwyczaj jako nazwy wyłączne (jedynie w ostatnim punkcie obok *kołsa*).

Warto jeszcze zwrócić uwagę na sporadyczne nazwy ‘warkocza’ występujące w Atlasie słowackim (ASJ IV 212, 316), jak *korńica* koło Trnawy i Trenčína (i SSN I 831) oraz *vokolica* koło Žiliny.

Przechodząc do omówienia zapożyczonych nazw ‘warkocza’ zaczynam od zajmującego w OLA znaczny obszar wyrazu **vrkočb*, którego etymologia nie jest w pełni wyjaśniona. Najpierw przedstawię jego zasięg terenowy na podstawie materiałów *Atlasu ogólnosłowiańskiego*, konfrontując go z wcześniejszymi ustaleniami uwzględniającymi języki literackie. W OLA tworzy on wyróżniający się wyraźnie kompleks obejmujący Polskę i Słowację oraz dwa graniczące ze Słowacją punkty czeskie (205, 207). Wschodni zasięg nazwy **vrkočb* pokrywa się mniej więcej ze wschodnią granicą Polski (na wschodzie nie zanotowano go jedynie w p. 287, 298 i 326) i Słowacji (poza jej granicę wykracza jedynie p. 465 na Ukrainie Zakarpackiej). Poza tym zanotowano *vrkoč* w dwóch punktach na zachodzie Czech (178, 183). Dokładniej jego zasięg na terenie czeskim podaje ČJA I 37. Okazuje się, że tworzy on tam dwa zwarte skupiska wyznaczone izoglosami: niewielkie na pograniczu czesko-polskim oraz dosyć rozległe w pld.-zach. Czechach. W obu skupiskach, a zwłaszcza w tym drugim, *vrkoč* często występuje obocznie z nazwą *cop*. Poza tym znajdujemy na mapie *vrkoč* w kilku rozproszonych punktach (pominiętych w ČJA zarówno w wykazie materiału, jak i w komentarzu): w dwóch koło Pilzna w zachodnich Czechach, trzech koło Jablonca i Semil w północnych Czechach oraz w jednym koło Uherskiego Hradiště na wschodnich Morawach. Biorąc pod uwagę fakt, że *cop* właściwie na terenie całego kraju jest nazwą innowacyjną, szerzącą się kosztem innych nazw (por. ČJA I, s. 126), należy założyć, że wyparł on częściowo także *vrkoč*. Poza tym w języku czeskim *vrkoč* występuje w wielu różnorodnych znaczeniach sprowadzających się do ogólniejszego ‘coś splecionego w kształcie warkocza’, jak ‘wiązka cebuli, czosnku’, ‘rodzaj pieczywa’ itp. (Jg V 188, Kott IV 831, PS VI 1171, SSJČ IV 156), ‘włókna lnu owinięte kolorowym jedwabiem wplatane do warkocza panny młodej i układane na jej głowie w kształcie wieńca’ (Bartoš, MachES-2, 700), ‘upleciony z ciasta wieniec, położony na misce z wbitymi w ciasto patyczkami połączonymi u góry wstążeczką’ pod Náchodem, (*Mikulašský*) *vrkoč* ‘choinka’ w dawnym dialekcie czeskim pod Kudową (Siatkowski DČK II 66–67). Wszystko to pośrednio wskazuje na dawniejszą szerszą znajomość w dialektach czeskich wyrazu *vrkoč* w znaczeniu ‘warkocz’.

Należy zwrócić uwagę, że we wschodniej Słowacji w wyrazie tym szerzej niż zwykle występuje charakterystyczny dla języka polskiego kontynuant *-ar-* na miejscu *r* zgłoskotwórczego – *varkoč* (dokładniej zasięg tej postaci we wschodniej Słowacji wyznacza Atlas słowacki – ASJ IV 212, 316), podobnie w ukraińskim p. 465 *varkuč*, co MachES-2, 700 przypisuje wpływowi języka polskiego. Zapis *vrkvaš* w p. 225 tłumaczy się rozwojem rodzimym, przejście *č* w *š* jest typowe dla dialektów gemerskich, a połączenie *-va-* powstało zapewne w ten sposób, że po wzdłużeniu *o* w *ō* zaszła zmiana gemerska *ō* → *uo* → *ua* → *va* (pełniejszy zestaw postaci gemerskich z *-š* podaje ASJ IV 212).

Materiały ze źródeł pisanych dotyczące wyrazu **vrkočь* były przedstawiane przy wcześniejszych jego objaśnieniach etymologicznych. Po pewnych uzupełnieniach wyglądają one następująco. W języku polskim *warkocz* 'spiecione długie włosy' poświadczony jest od 1398 roku (SS^tp X 44). Podobnie dawny jest on również w języku czeskim. Najstarsze dochowane poświadczenie wyrazu *vrkoč* pochodzi Pasjonaułu muzealnego z ok. 1350–1380 roku, poza tym w kartotece *Słownika staroczeskiego* jest jeszcze 14 dalszych przykładów użycia tego wyrazu z XIV–XV wieku (informacja dra Borisa Lahečki). Jg V 188 oraz Kott IV 831 notują *vrkoč* 'warkocz' od początku XVI wieku (B. Bilejovský 1518, V. Rváčovský, A. Velešlavín i in.). W języku słowackim *vrkoč* 'warkocz' poświadczony jest od 1629 r. (HSSJ VI 448 – notowana jest też forma *varkoč*). Ze słowackiego został zapożyczony do języka węgierskiego jako *varkocs* na początku XIX wieku (też w postaciach *brökocs*, *verkocs*, *vrökocs*), gdzie stanowi także nazwę pasma górskiego (MNTES III 1093).

Ze wschodniej Słowiańszczyzny przytacza się strus. *въркочь* = *воркочь* z dopisku na marginesie do tekstu biblijnego Ezech XVI 10 (SrezMat I 400). Późniejszy SRJ XI–XVII nazwy tej jednak nie przytacza. Słownik ten cytowanego przez Srezniewskiego źródła tj. wypisów z rękopisu Upyra Lichego (Упыря Лихого) w ogóle nie uwzględnia. Według informacji Ž.Ž. Varbot przykład ten był opuszczony przez pomyłkę i będzie uwzględniony w uzupełnieniach. Chodzi jednak o zabytek pochodzący zapewne z XVI w.

Sporadyczne zapisy stukr. *варкочь* z 1582 r. z tłumaczenia Kroniki Strykowskiego (skręcane warkocze służyły pannom jako powrozy do wieszania się na drzewach – SUM XVI–XVII, t. III 179) i z innej kroniki późniejszej (skręcane warkocze użyto jako cięciwy – Tymč I 84) i stbrus. *варкочь* w tłumaczeniu z początku XVII w. Kroniki M. Bielskiego (warkoczy używano jako cięciwy – HSBM III 4) są oczywistymi polonizmami. W tej sytuacji przy tak ostrej granicy zasięgu wyrazu *vrkočь* w gwarach wzdłuż zachodniej granicy Polski i Słowacji informacja Vasmera ESRJ I 351 o znajomości ros. *воркочь* w gwarach rosyjskich (SRNG V 101 powołuje się jedynie na Vasmera) staje się wątpliwa.

Na południu Słowiańszczyzny **vrkočь* znany jest tylko z terenu serbsko-chorwackiego i to jedynie w znaczeniu wtórnym. RHSJ XXI 519 powołując się na słowniki Vuka i Ivekovicia przytacza *vrkoč* 'modniś, strojniś', *vrkóčiti se* 'stroić się, elegantować się' i *vrkóčenje* 'strojenie się', natomiast RSHJ III 62 popiera te wyrazy przykładami z różnych źródeł XIX–XX wieku (por. też RSHKJ I 437). Wspomniane znaczenie mogło się wykształcić z pierwotnego 'warkocz' (→ 'coś, co ozdabia' → 'ktoś, kto się stroi, zdobi'), jednakże wbrew Borysiowi 678 dla sch. nazwy *vrkoč* 'warkocz' poświadczenia brak. Podstawę dla przyjęcia tego znaczenia na gruncie serbsko-chorwackim mogło stanowić przypuszczenie Miklosicha (Skok III 628), że hipotetyczny sch. derywat **vrkočica* 'warkocz' w wyniku metatezy przekształcił się na *kovrčica* (chodzi tu raczej o pożyczkę turecką, por. niżej).

Wyraz nie ma ustalonej etymologii. Ostatnio Stachowski 1998: 379–389 przyjął pożyczkę tur. **värkäč* z pratur. **örkuč* 'coś spieczonego, warkocz' od *ör*

‘pleść, splatać’ z przyrostkiem *-küč*. Wyraz ten miał być przejęty z któregoś z języków tureckich znad Wołgi (autor przedstawia też podobne derywaty z *ör* ‘pleść, splatać’ z różnymi sufiksami z języków tureckich – s. 383) do języka rosyjskiego, skąd upowszechnił się w wielu językach słowiańskich. Formacja turecka wykazuje analogię do podobnie motywowanych nazw południowo-słowiańskich typu *pletenica* ‘warkocz’ (na terenie Rosji wchodziłby w grę **pletenь*, por. wyżej). Za tą etymologią opowiedział się także Boryś 678. Pewne wątpliwości budzi fakt, że na przyjmowanym przez Stachowskiego terenie kontaktowym wyraz ten nie występuje, a odosobniony przykład staroruski, jak wspominałem, jest stosunkowo późny. Nie można więc jeszcze całkowicie wykluczyć podejmowanych prób wyjaśnienia nazwy **vьrkočь* na gruncie rodzimym. Ciekawą taką próbę podała Varbot 1978: 31, 1994: 53–57 (por. sufiks *-oč* w psł. **blьvočь*, **laskočь*, sch. *glàvoč* – SPsł I 103) od czasowników **vьrčati* / **vьrčati*, **vьrkati* / **vьrkati* ‘czesać (len)’, ‘skręcać, zwijać’, ‘zginać’.

Bezsporne pożyczki tureckie są w OLA niezbyt liczne i mają dosyć ograniczone zasięgi na południu Słowiańszczyzny. Dawniej były one jednak szerzej znane. Są to:

kürjuk (**kurjukь*) zapisany w rozproszonych punktach: w Wojwodinie (54, 55) oraz na terenie Grecji (112) z tur. *kuyruk* (Škaljić 422, Skok II 243) jest bogato potwierdzony, też w postaci *kujruk*, w słownikach z rozleglejszych terenów, m.in. z Czarnogóry, Bośni i Hercegowiny, zwłaszcza w podstawowym dla tego wyrazu znaczeniu ‘ogon’ (RHSJ V 815, RSHJ X 773, RSHKJ III 136) oraz z Macedonii (Jašar-Nasteva 2001: 96, 198).

pěrčī:n (**perčīnь*) zapisany sporadycznie w Wojwodinie z tur. *perčem* (Škaljić 515, Skok II 638, BER V 183–184) ma szerokie nawiązania w południowej Słowiańszczyźnie, por. (przeważnie przestarzałe) sch. *pěrčīn* (RHSJ IX 781–782, RSHKJ IV 395), mac. *перчин* (RMJ II 155), bułg. *перчѐм* (RSBKE II 483), głównie w znaczeniach ‘warkocz na czubku lub z tyłu głowy’, ‘opadająca grzywka lub kosmyk włosów’ – u mężczyzn.

ko'vrci (**kovrci*) zapisany w jednym punkcie na terenie północno-wschodniej Serbii (88) z tur. *kıvrıcık* (Škaljić 417, Skok II 172–173) ma liczne poświadczenia w słownikach w postaciach bezpośrednio nawiązujących do wzoru tureckiego, jak *kovrdžak*, *kovrdžik* oraz w bardziej dostosowanych do słowiańskiego systemu morfologicznego, jak *kovrdža*, *kovrca*, *kovrdžica*, *kovrčica*, jednakże w znaczeniach nieco innych, jak ‘kosmyk, lok (kędzierzawych) włosów’ (np. w Sremie), ‘okrągła czapka noszona przez mężczyzn’ itp., m.in. w słowniku Vuka (RHSJ V 413, RSHJ IX 703–705, RSHKJ II 765).

šivet (**šivetsь*) zapisany w serbskim p. 86 z tur. *šive* ‘ozdoba na warkocz’ (Škaljić 591) poświadczony jest w słownikach z pieśni chorwackich, poza tym *šivka* w Serbii w okolicy Leskovca oraz *šive* n., pl. *šiveta* w Serbii i Bośni w znaczeniach ‘małe warkoczyki połączone w jeden duży’ lub ‘warkocze ozdobione małymi monetami’, ‘ozdoby wplatane w warkocze’ (RHSJ XVII 643, 644, RSHKJ VI 952).

pŕcli (od **pŕcelь*) zanotowano koło m. Weles w Macedonii (100) z tur. *pürçek*, *pürçük* mają dawne poświadczenia z tych stron w znaczeniu ‘sztuczny

warkocz z wełny ozdobiony naszytymi srebrnymi monetami i koralikami’, który doczepiany do naturalnego warkocza sięgał często aż do pięt (BER VI 110 – występuje też u Gerowa IV: *прѣцель*).

rub (**rubъ*) zanotowany w Bułgarii (p. 117) z arab. *rubu* przez tur. *rup*, *rubu* jest zapewne nazwą o przeniesionym znaczeniu z bułg. *pyn* ‘stara, drobna moneta’ (BER VI 331).

Materiały OLA pokazują, że znajomość przedstawionych pożyczek tureckich uległa znacznemu osłabieniu.

Pożyczek niemieckich dla ‘warkocza’ w OLA jest kilka. Najszerszej znany jest *cop* (z niem. dial. *zopp* ‘Zopf’, por. MachES-2, 89) i jego derywaty. Nazwę *cop* zanotowano w OLA na Łużycach, na całym niemal terytorium czeskim oraz w trzech punktach zachodniosłowackich (208, 209, 213 – dokładniej zasięg tej nazwy w zach. Słowacji wyznacza Atlas słowacki – ASJ IV 212, 316, por. też SSN I 218–219). W materiałach OLA brak go z płu.-wsch. Czech oraz ze znacznej części wschodnich Moraw. W kilku punktach występuje, często obocznie z *cop*, genetycznie augmentatywny derywat *copan*, *copa:n*, a w p. 176 deminutywny *copa:nek*. Dokładniej zasięg nazwy *cop* i jego derywatów na terenie czeskim przedstawia ČJA I 37. Jako nazwa innowacyjna, zgodna z językiem literackim, *cop* poświadczony jest tam w całych Czechach, w zachodniej połowie Moraw (tu zazwyczaj w postaci *cup* przejętej z dialektów austriackich) oraz na Śląsku, sporadycznie jednak, często obok innych nazw, także na pozostałym terenie kraju, przy czym powszechnie w miastach. Znaczny zasięg mają formy *copán*, *copan*, koncentrujące się głównie na południu dialektów środkowoczeskich i w części dialektów południowoczeskich.

W materiałach OLA sporadycznie zanotowano też nawiązującą do omawianej pożyczki formę *copa:š* (w p. 41), przejętą za pośrednictwem węgierskim.

Pożyczka **copъ* ‘warkocz’ i niektóre derywaty mają dawne poświadczenia w omawianych językach. Dla języka czeskiego Jg I 246 podaje *cop* ‘warkocz’ i dem. *cûpek*, *copek* powołując się na pochodzący z początku XIX wieku słownik Dobrowskiego, Kott I 145, V 1143 ma *cop*, dem. *cûpek*, *copek* oraz *copan* ‘długi warkocz’ i dem. *copánek*, PS I 271 i SSJČ I 222 notują *cop*, *copan*, *copánek* i wiele dalszych derywatów, również w znaczeniach przenośnych. W języku słowackim *cop* ‘warkocz’ i dem. *copok* poświadczone są z XVIII wieku. Obecnie słc. *cop* ‘warkocz’ jest wyrazem gwarowym, właściwym dialektom zachodniosłowackim (SSJ I 178, SSN I 218). Dzisiejsze słowniki lużyckie wprawdzie tego wyrazu w ogóle nie znają, ale Bielfeldt DLO 117 podawał luż. *cop* ‘warkocz’ (uznając go za pożyczkę z niemieckich dialektów górnosaksońskich) od informatorki z m. Neschwitz 12 km na płu.-zach. od Budziszyna. Poza tym zespół lużycki w OLA jako literacką nazwę dolnołużycką ‘warkocza’ podał właśnie postać *cop*. W XVIII w. z niemieckiego została zapożyczona, dziś powszechna w języku węgierskim, nazwa ‘warkocza’ *copf* (pierwsze poświadczenie z 1769 r.), od której dawno utworzono przym. *copfos* ‘mający warkocz’ (MNTES I 456–457) stał się podstawą wspomnianej wyżej pożyczki chorwackiej *copaš*. Poza tym Vuk podawał z Wojwodiny przejęty zapewne bezpośrednio

z języka niemieckiego *cof* ‘warkocz’ (RHSJ I 818, RSHKJ VI 811 – por. też Skok I 271). Wszystkie te pożyczki tworzą właściwie jeden zwarty kompleks.

Ze względu na geografę za niezależne pożyczki niem. *Zopf* należy uznać występujące w dialektach póln. Polski (Kaszuby, Pomorze, Warmia, Mazury) formy: *cop* ‘warkocz’, ‘warkocz upięty na tyle głowy, kok’ oraz *copa, copka* ‘warkocz’ u Słowińców (SGPA IV 508).

Należy jeszcze wspomnieć o dawnej nazwie polskiej *harcap* (u Mickiewicza błędnie *harcab*), *harcop*, sporadycznie zupełnie z niemiecka *harcopf* (niem. *Haarzopf*) – u Żeromskiego i u J. Rogosza, która oznaczała ‘warkocz peruki noszonej w XVIII w. przez mężczyzn’ oraz ‘warkocz żołnierzy niektórych armii europejskich w drugiej połowie XVIII w., mający chronić kark przed skutkiem uderzenia’ (SWil I 393, SW II 16, SJPD III 26–27 i inni, por. też. Bańkowski SE I 519). W gwarach polskich jest to wyraz zapewne nieznan, skoro nie ma go w SGPK, ani w kartotece SGPA. Natomiast ČJA I 37 (s. 126) podaje *horcop* w znaczeniu ‘warkocz’ z terenu na zachód od Opawy.

W póln.-wsch. Czechach wyraźny kompleks stanowi wywodzący się z niem. *rulík*, w materiałach OLA nawet tu wyłączny, jedynie w najdalej na południe wysuniętym punkcie 195 występuje obok nazwy *cop*. Dokładniej zasięg nazwy *rulík* wyznacza ČJA I 37. Okazuje się, że często obocznie na tym terenie notowano również *cop*, a na samej północy też *vrkoč*. Jest to najpewniej zapożyczenie niem. *Rolle* rozszerzone o czeski sufiks *-ík*. Koło samego Brna i w pasie na północ od Brna zanotowano w ČJA postać *relik*, stanowiącą zapewne kontaminację wyrazu *rulík* z sąsiadującą nazwą *lelik*. Pożyczka *rulík* poświadczona jest w języku czeskim od początku XIX wieku (Jg III 957 z powołaniem się na słownik Dobrowskiego), dziś jest to wyraz przestarzały, ale miał on dosyć liczne poświadczenia w literaturze: A. Stašek, J. Zeyer, A. Jirásek, T. Nováková, w zbiorach pieśni K.J. Erbena, por. Kott III 216, PS IV/2, 1070, SSSJ III 198.

Poświadczony w OLA zupełnie sporadycznie *švanc* ‘warkocz’ w Wielkopolsce (254) z niem. *Schwanz* ‘ogon’ nawiązuje do częstych przykładów przenośnego użycia nazw oznaczających ‘ogon’ na ‘warkocz’ (por. wyżej).

Ze względu na geografę zapewne obcego pochodzenia są odosobnione nazwy: *tup* na terenie południowych Włoch (44a) oraz *cućcudá* na terenie Turcji przy granicy z Bułgarią (853). Ich źródła nie potrafimy określić.

Rozpatrzenie materiałów z badań terenowych do *Atlasu ogólnosłowiańskiego* w zestawieniu z dawniejszymi materiałami gwarowymi i pochodzącymi z różnego typu źródeł historycznych pozwoliło na uchwycenie dynamiki rozwojowej omawianego słownictwa: na wskazanie ustalania się pewnych nazw spośród wcześniejszych dubletów konkurencyjnych i na określeniu wielu nazw efemerycznych, głównie jako reliktywów wyrazów o pierwotnie szerszych, choć ograniczonych zasięgach terytorialnych. Granice poszczególnych arealów są zazwyczaj dosyć ostre, przy występowaniu w pewnych enklawach na terenach sąsiednich, a nieraz i bardziej odległych. Wyraźnie na tym tle zarysowuje się znaczne przemieszanie nazw ‘warkocza’ na terenie czeskim (zwłaszcza przy uwzględnieniu bardziej dokładnych materiałów ČJA) pokazujące ciągle żywą

konkurencję nazw rodzimych i obcych przy wyraźnym dominowaniu jednej z nazw (**copъ*) na całym terenie.

Literatura

- ASJ – *Atlas slovenského jazyka*, J. Štolc, F. Buffa, A. Habovštiak, I–IV, Bratislava 1968–1984.
- Bańkowski SE – A. Bańkowski, *Etymologiczny słownik języka polskiego*, I–II, Warszawa 2000.
- Bartoš F., *Dialektologický slovník moravský*, Praha 1906.
- BER – *Български етимологичен речник*. Ред. Вл. Георгиев (И. Дуриданов, М. Рачева, Т.А. Тодоров), София 1971 i n.
- Bielfeldt H. H., *Die deutschen Lehnwörter im Obersorbischen*, Liepizig 1933.
- Borys W., *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 2005.
- BTR⁴ – *Български тълковен речник*, ред. Л. Андрейчин и др. Четвърто издание допълнено и преработено от Д. Попов, София 1996.
- ČDL – *Čakavisch-deutsches Lexikon*, Teil I: von M. Hraste, P. Šimunović unter Mitarbeit und Redaktion von R. Olesch, Köln–Wien 1979.
- ČJA – *Český jazykový atlas*, ред. J. Balhar, P. Jančák, t. I, Praha 1992.
- Dal – Вл. Даль, *Толковый словарь живого великорусского языка*, I–IV, Москва 1955–1956.
- ESBM – *Этымалагічны слоўнік беларускай мовы*, рэд. В.У. Мартынаў, Мінск 1978 i n.
- ESSJ – *Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд*, ред. О.Н. Трубачев, Москва 1974 i n.
- ESUM – *Етимологічний словник української мови*, ред. О.С. Мельничук, Київ 1982 i n.
- Filipova–Vajrova – М. Филипова–Байрова, Гръцки заемки в съвременния български език, София 1969.
- GbSl – J. Gebauer, *Slovník staročeský*, I–II, Praha 1903–1916.
- Gerov – Н. Геров, *Речник на българския език с тълкувание речите на български и на руски*, I–V, София 1975–1978.
- Hrinč – Б. Гринченко, *Словарь української мови*, I–IV, Київ 1907–1909.
- HSBM – *Гістарычны слоўнік беларускай мовы*, рэд. А. Жураўскі, Мінск 1982 i n.
- HSSJ – *Historický slovník slovenského jazyka*, ред. M. Majtán, Bratislava 1991 i n.
- Jašar-Nasteva – О. Јашар-Настева, *Турските лексички елементи во македонскиот јазик*, Скопје 2001.
- Jg – J. Jungmann, *Slovník česko-německý*, I–V, Praha 1835–1839.
- Kott – F. Š. Kott, *Česko-německý slovník, zvláště gramaticko-frazeologický*, I–VII, Praha 1878–1893.
- L – Linde M.S.B., *Słownik języka polskiego*, I–VI, Lwów 1854–1860, wyd. 3. fotoofsetowe, Warszawa 1951.
- MachES-2 – V. Machek, *Etymologický slovník jazyka českého*, Praha 1968.
- MNTES – *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, ред. L. Benkő, I–IV, Budapest 1967–1984.
- Moszyński KLS – K. Moszyński, *Kultura ludowa Słowian*, t. I: *Kultura materialna*, wyd. II, Warszawa 1967.

- MŠČS – J. Bělič, A. Kamiš, K. Kučera, *Malý staročeský slovník*, Praha 1978.
 OLA – *Общеславянский лингвистический атлас. Серия лексиколовообразовательная*, т. I: *Животный мир*, ред. Р.И. Аванесов, В.В. Иванов, Москва 1988 i n.
 Plet – M. Pleteršnik, *Slovensko-nemški slovar*, I–II, Ljubljana 1894–1895.
 PS – *Příruční slovník jazyka českého*, I–VIII, Praha 1933–1957.
 RBE – *Речник на българския език*, ред. К. Чолакова, София 1977 i n.
 RHSJ – *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I–XXIII, Zagreb 1880–1976.
 RMJ – *Речник на македонскиот јазик со српскохрватски толкувања*, ред. Б. Конески, I–III, Скопје 1961–1966.
 RRODD – *Речник на редки, остарели и диалектни думи в литературата ни от XIX и XX век*, ред. С. Илчев, София 1974.
 RSBKE – *Речник на съвременния български книжовен език*, ред. Ст. Романски, т. I–III, София 1955–1959.
 RSHJ – *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, Београд 1959 i n.
 RSHKJ – *Речник српскохрватскога књижевног језика*, Матица српска – (Матица хрватска), I–VI, Нови Сад – (Загреб), 1967–1976.
 Schuster-Šewc H., *Historisch-etymologisches Wörterbuch der ober- und niedersorbischen Sprache*, I–V, Bautzen 1978–1996.
 SGPA – *Słownik gwar polskich*, opr. przez Zakład Dialektologii Polskiej Instytutu Języka Polskiego PAN w Krakowie pod kier. M. Karasia, od t. II pod kier. J. Reichana, od t. VI pod kier. J. Okoniowej, Wrocław 1977 i n.
 SGPK – J. Karłowicz, *Słownik gwar polskich*, I–VI, Kraków 1900–1911.
 Siatkowski J., *Słowiańskie nazwy ‘włosów’ w świetle materiałów gwarowych i źródeł historycznych*, w druku.
 SJPD – *Słownik języka polskiego*, pod red. W. Doroszewskiego, I–XI, Warszawa 1958–1969.
 Skok P., *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I–IV, Zagreb 1971–1974.
 Sławski SE – F. Sławski, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, I–V, Kraków 1952–1982.
 Snój M., *Slovenski etimološki slovar*, Ljubljana 1997.
 SNU – *Сборник за народни умотворения и народопис*, София 1889 i n.
 SP XVI – *Słownik polszczyzny XVI wieku*, ред. M.R. Mayenowa, (F. Pełowski), Wrocław 1966 i n.
 SPsł – *Słownik prastowiański*, opr. Zespół Zakładu Słowianoznawstwa PAN, ред. F. Sławski, Wrocław 1974 i n.
 SrezMat – И.И. Срезневский, *Материалы для Словаря древнерусского языка*, Санкт-Петербург 1893–1912.
 SRJ XI–XVII – *Словарь русского языка XI–XVII вв.*, ред. С.Г. Бархударов (Ф.П. Филин, Д.Н. Шмелев, Г.А. Богатова), Москва 1975 i n.
 SRNG – *Словарь русских народных говоров*. Составил (с II т. гл. ред.) Ф.П. Филин, Москва–Ленинград 1965 i n.
 SSA – *Sorbischer Sprachatlas*, I–X, bearb. von H. Faßke, H. Jentsch und S. Michalk, XI–XV von H. Faßke, Bautzen 1965–1996.
 SSJ – *Slovník slovenského jazyka*, ред. S. Peciar, I–VI, Bratislava 1959–1968.
 SSJČ – *Slovník spisovného jazyka českého*, I–IV, ред. B. Havránek, Praha 1960–1971.
 SSKJ – *Slovar slovenskega knjižnega jezika*, I–V, Ljubljana 1970–1991.

- SSN – *Slovník slovenských nářečí*, red. I. Ripka, Bratislava 1994 i n.
- SSRLJ – Словарь современного русского литературного языка, ред. Ф. П. Филин, I–XVII, Москва–Ленинград 1950–1965.
- SStp – *Slovník staropolski*, red. S. Urbańczyk, I–XI, Warszawa 1953 – Kraków 2004.
- Stachowski S., Ein bulgar-türkisches Lehnwort in den slawischen Sprachen (*varkoč* 'Haarzopf'), [w:] *Bahşi Ögdisi. Festschrift für Klaus Röhrborn anlässlich seines 60. Geburtstags*, hrsg. von J.P. Laut, M. Ölmez, Freiburg-Istanbul 1998, 379–389.
- SUM – *Словник української мови*, ред. І. К. Білодід, I–XI, Київ 1970–1980.
- SUM XVI–XVII – *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.*, ред. Д. Гринчишин, Львів 1994 i n.
- SW – *Slovník jazyka polskiego*, ułożony pod red. J. Karłowicza, A. Kryńskiego, W. Niedźwiedzkiego, I–VIII, Warszawa 1908–1927 (tzw. *Slovník warszawski*).
- SWil – *Slovník jazyka polskiego*, wydany staraniem i kosztem M. Orgelbranda, Wilno 1861.
- Škaljić A., *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Šesto izdanje, Sarajevo 1989.
- Świeży – Świeży J., *Strój podlaski (nadbużański)*, [w:] *Atlas polskich strojów ludowych*, cz. IV, z. 5, Wrocław 1958.
- Тумч – Тимченко Є., *Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст.* Підготували до видання В. В. Німчук та Г. І. Лиса, I–II, Київ–Нью-Йорк, 2002–2003.
- Varbot 1978 – Варбот Ж.Ж., *К реконструкции и этимологии некоторых праславянских глагольных основ и отглагольных имен*, VI, *Этимология* 1976, Москва 1978, 31–35.
- Varbot 1994 – Варбот Ж.Ж., *К этимологии славянских прилагательных со значением 'быстрый'*. II, *Этимология* 1991–1993, Москва 1994, 53–57.
- Vasmer ESRJ – М. Фасмер, *Этимологический словарь русского языка*. Перевод с нем. и дополнения О. Н. Трубачева, I–IV, Москва 1964–1973.

**Zu den slawischen Bezeichnungen für 'warkocz' (Zopf)
im Lichte der dialektalen Belege und historischen Quellen
Zusammenfassung**

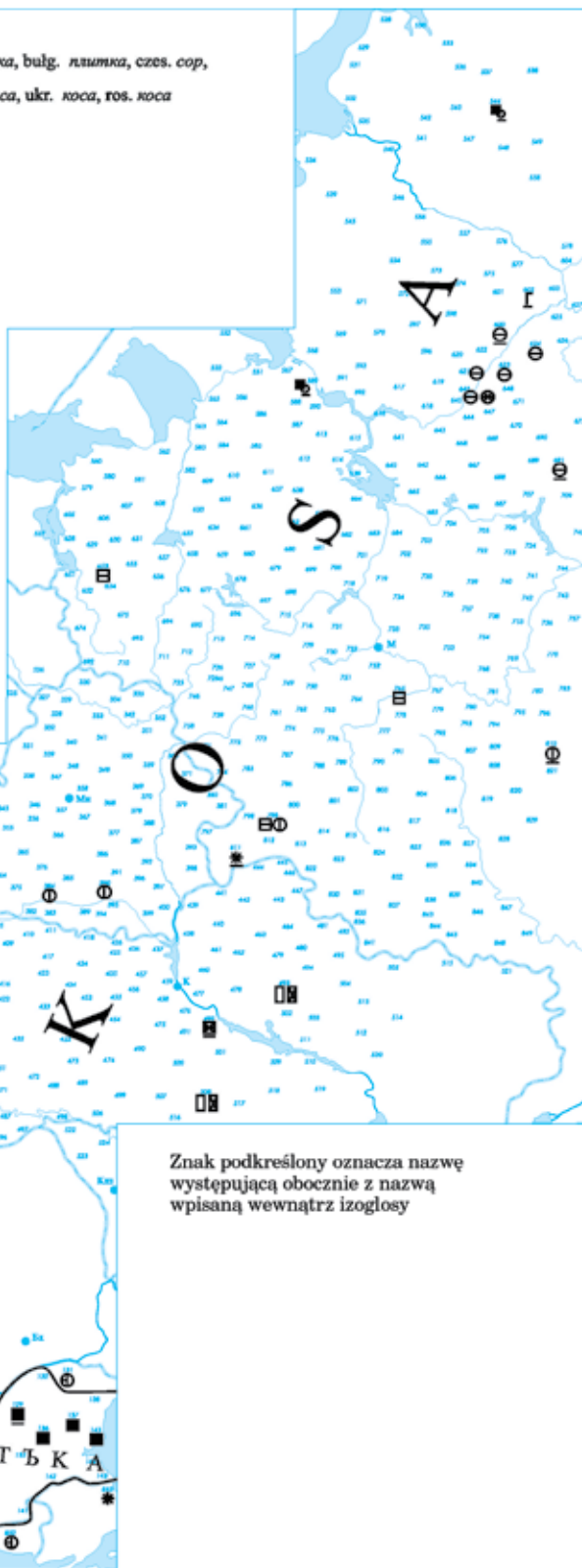
Die Analyse der Belege aus den Feldforschungen zum *Gemeinslawischen Sprachatlas* und deren Vergleich mit den aus historischen Quellen stammenden älteren dialektalen Belegen für slawische Bezeichnungen für 'warkocz' erlaubte die Entwicklungsdynamik des besprochenen Wortschatzes zu erfassen; es wurde möglich, auf das Festlegen von manchen Bezeichnungen aus früheren Konkurrenzdubletten, sowie auf die Bestimmung von vielen ephemeren Bezeichnungen hinzuweisen. Die Grenzen der einzelnen Areale sind gewöhnlich ziemlich scharf, wenn die Bezeichnungen in Enklaven auf Nachbarschaftsgebieten und manchmal auch auf weiteren Gebieten auftreten. Von diesem Hintergrund zeichnet sich deutlich die starke Verschiebung der Benennungen für 'warkocz' auf dem tschechischen Gebiet aus; sie zeigt die anhaltende Konkurrenz der heimischen und der fremden Benennungen mit einer klaren Dominanz einer der Fremdbezeichnungen (**сопь*) auf dem ganzen Gebiet.

L 1298 WARKOCZ

ślów. *kita*, chorw. *pletienica*, serb. *плетеница, кика*, mac. *плетеника*, bułg. *плетика*, czes. *cop*,

slc. *vrkoč*, gluź. *wopiś*, dluž. *cop*, *wopiška*, pol. *warkocz*, brus. *kaca*, ukr. *коса*, ros. *коса*

■ kos-a	l o-gon-ъ, o-gon-ъk-ъ
▣ kos-y pl.	† o-cas-ъk-ъ
▤ kos-ę pl.	Г чvost-ъ
▥ kos-ic-a	J O-paš-ъk-a O → s
■ kos-	→ o-puš-ъ, o-puš-ъ
○ plet-en-ic-a, plet-en-ic-i (107)	/ cul-ik-ъ
⊙ plet-en-ъk-a, plet-en-ъk-y pl.	l lel-ik-ъ
⊖ plet-in-ъk-a	χ kor-an-ic-a
⊕ plet-en-ъ	□ vojs-ъ
⊙ plit-ъk-a	▨ vojs-
⊖ sn-plit-ъk-a	△ (vrkoč)-ъ
⊕ plit-en-ъk-a	◇ (cop)-an-ъ
⊖ -plit-	◇ (cop)-
■ kos-o-plet-ъk-a	× (ru)-ik-ъ
□ kyt-a	+ (kurjuk)-ъ
▣ kyt-	▼ (kocel)-ъ
• vit-ic-a	* sporadyczne
Υ kyk-a	

Znak podkreślony oznacza nazwę występującą obocznie z nazwą wpisaną wewnątrz izoglosy